

нормальную человеческую коммуникацию вместе с определенными сферами и функциями.

Резюмируя вышесказанное по данному вопросу, можно прийти к выводу о то, что в сфере лингвистики появилась новая область научных изысканий, которую представляют языки, обеспечивающие электронные средства коммуникации. Подобные языки, в первую очередь, отличаются от традиционно используемых в обычной коммуникации тем, что появившись благодаря современным технологиям, они могут быть использованы только в электронном информационном поле. Электронный формат изложения информации

позволяет представлять ее в самых различных формах, ранее недоступных для обычных письменных сообщений. Использование различных электронных средств передачи информации, включающей в себя аудио, видеоматериалы и анимированную графику позволяют значительно разнообразить сообщения, но вместе с тем создают и определенные сложности как передающей, так и принимающей стороне.

Все это определяет актуальность лингвистических исследований в этой области коммуникации и обозначает дальнейший вектор их развития.

Литература

1. Danet B., Herring S. The Multilingual Internet: Language, Culture, and Communication Online (Eds.) – New York: Oxford University Press, 2007.
2. Herring, S. Slouching toward the ordinary: Current trends in Computermediated communication // New Media and Society. – London: Sage Publications, 2004.
3. Thurlow C. The Internet and Language // Concise Encyclopedia of Sociolinguistics, Elsevier, 2001.
4. Атабекова А.А. Лингвистический дизайн WEB-страниц (сопоставит. анализ языкового оформления англо- и русскоязычных WEB-страниц). – М.: Изд-во РУДН, 2003. – С.202.
5. Галичкина Е.Н. Специфика компьютерного дискурса на английском и русском языках. Дис. ... канд. филол. наук. – Астрахань: 2001.
6. Горошко Е.И. Интернет-коммуникации в гендерном измерении. // Вестник пермского университета. Вып. 3. «Язык – культура – цивилизация». – Пермь: 2006.
7. Иванов Л.Ю. Язык в электронных средствах коммуникации. Культура русской речи. -М.: «Флинта», 2003.
8. Леонтович О.А. Компьютерный дискурс: языковая личность в виртуальном мире. В.И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. – Волгоград: Перемена, 2000.
9. Макаров М.Л. Жанры в электронной коммуникации: quo vadis? Жанры речи. Вып. 4. – Саратов: Изд-во ГосУНЦ «Колледж», 2005.
10. Трофимова Г.Н. Языковой вкус интернет-эпохи в России: Функционирование русского языка в Интернете: концептуально-сущностные доминанты. – М.: Изд-во РУДН, 2004.

РЕЗЮМЕ. Ушбу тадқиқот мавзуси турли хил электрон маълумотларни узатиш воситалари бўлиб, улар биргаликда Интернет ахборот майдонининг алоқасига хизмат қилувчи махсус тилни ташкил қилади.

РЕЗЮМЕ. Предметом данного исследования стали различные электронные средства передачи информации, образующие в своей сумме особый язык, обслуживающий коммуникацию информационного поля Интернета.

SUMMARY. The subject of this study was various electronic means of information transmission, which together form a special language that serves the communication of the Internet information field.

ФОНАЦИЯЛЫҚ ПАРАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚУРАЛЛАРДЫҢ ЛИНГВОПОЭТИКАЛЫҚ ӘХМИЙЕТИ

У.Қдырбаева – таяныш докторант

Бердақ атындағы Қарақалтақ мәмлекетлик университети

Таяныч сўзлар: паралингвистика, фонация, кинетика, графика, лингвопоэтика, паралингвистик воситалар, экстралингвистика, нутқ тембри, товуш кучи, нутқ темпи, мелодика.

Ключевые слова: паралингвистика, фонация, кинетика, графика, лингвопоэтика, паралингвистические инструменты, экстралингвистика, тембр речи, сила звука, темп речи, мелодика.

Key words: paralinguistics, phonation, kinetics, graphics, linguopoetics, paralinguistic tools, extralinguistics, timbre of speech, sound intensity, rate of speech, melody.

Паралингвистика өз алдына илим тарауы сыпатында ХХ ғасырдың 50-жылларында қалыптасып келеді. Бұл дәуірге шекем паралингвистиканың айырым бөлімдері Н.В.Юнчан тәрепинен «экстронормал фонетика» атамасы менен үйренілген. Илимге паралингвистика атамасы 1940-жылдардың ақырында Америкалы тилши илимпаз А.Хилл тәрепинен киргизилди.

Лингвистикалық әдебиеттерде паралингвистика атамасына хәр қыйлы түсиниклер берилген. Мәселен, Д.Э.Розенталь хәм М.А.Теленкованың авторлығындағы сөзликте «паралингвистика (грекше *para* – жақын *linguistique* + тил билими) – тил билиминің белгилі бір тилге тән болған аўызекі сөйлеу тилинің қасиетлерин: даўыстың жоқарылық дәрежеси, даўыс модуляциясы диапазоны, өзіне тән эмоциональ-экспрессив бояў беріу хәм дифференциал дизимге кирмейтуғын қасиетлерди үйренетуғын тил билиминің бөліми деп көрсетеди [1:176]. Т.В.Жеребилоның сөзлигинде болса «сөйлеу тилинің лингвистикалық емес қуралларын үйренетуғын тил билиминің тарауы» деген қысқаша анықлама берилген [2:254].

Паралингвистика бағдары бойынша рус тил билиминде бирқанша илимий изертлеулер алып барылған. Атап айтқанда, Т.М.Николаеваның

«Языкознание и паралингвистика», Г.В.Колшанскийдің «Паралингвистика», И.Н.Гореловтың «Невербальные компоненты коммуникации», Е.Г.Куликованың «Норма в лингвистике и паралингвистике» мийнетлери бул бағдардағы көлемлі жұмыслар есапланады.

Қазақ тил билиминде Ә.Қайдар, А.Сейсенова, М.Мұқанов, С.Татубаев, С.Бийсебаева, М.Ешимов хәм К.Қажығалиева сыяқлы илимпазлардың изертлеулеринде паралингвистика мәселелери сөз етилген.

Өзбек тил билиминде А.Нурманов бириншилдерден болып бул бағдарда изертлеулер алып барды. Автор «Ўзбек тилининг паралингвистик воситалари» деп аталған мийнетинде паралингвистикалық қураллар, олардың түрлери хәм қолланылуы өзгешеликлерин үйренип шықты. Паралингвистика бойынша мағлұматлар М.Ҳақимов, М.Саидхонов, С.Мўминов, А.Ҳайдаров хәм Ш.Искандаровлардың илимий изертлеулеринде де берилген.

Паралингвистика тарауы илимпазлар тәрепинен түрлише бөлип үйренілген. Мақалада рус тилши илимпазы Г.В.Колшанскийдің «Паралингвистика» мийнетинде берилген пикирлери басшылыққа алынып, ол 3 топарға бөлип үйренілди:

1. Фонация – даўыс жолларының артикуляр хәрекети менен сеслерди өзгертип қолланыуы;

2. Кинетика – хәр түрлі қыймыл-хәрекетлер, мимика хәм пантомимикадан ибарат болған байланыс қураллары системасы;

3. Графика – хәрип яки сөздің жазыушы ушын қолайлы болған формалар жәрдемінде билдирилиуі.

Автор бул мийнетінде паралингвистикалық қуралларды субъекттиң вербал (сөз аркалы) коммуникациясының шала тәрептерин толықтыратуғын коммуникатив система сыпатында түсіндиреди [3:494].

Паралингвистикалық қураллардың биринши түри фонация (грекше «phone» – «сес», «даўыс») болып, ол аўызеки сөйлеу процесінде өзгертилген сести пайда етиу ушын түрлі сеслердің артикуляр характеринен пайдаланатуғын түри есапланады. Фонациялық қураллар еки топарға бөлинеди: лингвистикалық (тил) хәм паралингвистикалық (просодия). Лингвистикалық фонацияға тил сеслери, интонация, пәт хәм пауза киреди. Паралингвистикалық фонация даўыстағы экстралингвистикалық белгилерди, сес сыпаты, сөйлеу тембри, сес күши, сөйлеу темпи хәм мелодиканы үйренеди.

1. Экстралингвистика. Экстралингвистика (инглисше «external linguistics, metalinguistics») – сыртқы тил билими деген мәни аңлатады [4:217]. Экстралингвистика сес системасына кирмейтуғын, аўызеки сөйлеу процесин толықтыратуғын хәм сөйлеушениң эмоционал жағдайын билдиретуғын сес қосымшалары есапланады. Ол сөйлеу барысында пайда болып, оларға тутлығыу, күлиу, жылау, сыбырлау, гүбірлениу сыяқлы характеристаторлар киреди. Мәселен,

Тайтсаң бойма тилинди, кет аўнаққа,
Ултан балам еситсе, **бы-бы-басың** тешей.

(«Алпамыс» дәстаны, 80-бет)

Бунда сөйлеу субъекттиң артикуляциялық имканиятлары экстралингвистика жәрдемінде аңлатылған. Дәстандағы персонаж тилинде айырым орынларда тутлығыу (бы-бы-басың) жағдайлары бар болып, бул сыяқлы сөзлерди кәте қолланыу хәм сол надурис халында тыңлаушыға жеткеріу белгили поэтикалық мақсетлерде қолланылады. Бириншиден, бул усыл аркалы қахарман тилинің индивидуаллығы ашып берилсе, екиншиден, тыңлаушыда жеңил юмор сезимлерин де пайда етеди.

Дәстанлар аўызеки әдебият үлгиси болғанлығы ушын оның тилинде надурис жумсалған сөзлер жийи ушырасады. Бул түрлі себеплерге байланыслы қолланылған болыуы мүмкин. «Айырым жағдайларда жазыушының жеке стилине байланыслы ямаса қахарманлардың эмоционал жағдайын көрсетиу мақсетінде сеслердің айтылыуы нормал халаттан шығарылады» [5:34]. Мәселен,

Алтын қаслы ақ мылтық **аттыяйман**,
Шықпас иске басынды **шаттыяйман**,
Тилинди **тайт**, алжыған, кет аўнаққа,
Етлейинди гүйжиге тайттыяйман.

(«Алпамыс» дәстаны, 80-бет)

Персонаждың тилинен баянланған бул қатарларды оқыу аркалы оқыушы оның тилиндеги нуксанды («р» сесин айта алмау, бул сестиң орнына «й» сесин қолланыуы: айқа, есей, бейгей, шешей, тайтсан, тешей) хешқандай қосымша түсіндириулерсиз-ақ аңлай алады. Фонациялық паралингвистикалық қуралларды көркем шығармаларда қолланыу аркалы қахарманлардың физиологиялық хәм психологиялық жағдайларын, сондай-ақ, олардың өзине тән қасиетлери болған жынысы, темпераменти, саламатлығы, туйғы-сезимлери хәм сөйлеу

процесіндеги ишки халаты көркем қатарларға сіндириледи.

Паралингвистика бойынша ең дәслепки изертлеулерден болған Л.Трейдлердің мийнетінде паралингвистиканың объекти сыпатында тек сөйлеудің сеслик тәрептерин: сөйлеу тембри, сес күши, сөйлеу темпи хәм ритм көрсетиледи.

2. Сөйлеу тембри. Бул, тийкарынан, даўыстың жеке қасиетлерине байланыслы болып, адамлардың даўыс тембрлерінде өзине тән өзгешеликлер сезиледи. Лингвистикалық әдебиятларда илимпазлар сес тембрин төмендегише түсіндиреди: «Сес тембри – сестиң тийкаргы тон хәм жәрдемши тонлар (обертон, парсиал тонлар) қосылыуынан пайда болатуғын сыпаты» [6:24]. Бунда сес тембрине структуралық жақтан бақа берилген. Мақалада сес тембринің мәнилик тәрептерине тийкаргы дыққат қаратылып, оның эстетикалық әхмийети хаққында сөз етиледі. Себеби, лингвопозетикалық анализде көркем текст тили системалы түрде, яғный, лингвистикалық – поэтикалық – эстетикалық бағдарда үйрениледи.

«Тембр сөйлеудің суперсегмент бирлиги, даўыс түрлениуі көринисінде де жүзеге шығады: ғәзеп тембри, куўнақ тембр, түскин тембр сыяқлы. Тембрдің бул түрлери сөйлеудің эмоционал-экспрессивлик қасиетлерин тәмийинлейди» [6:26]. Сөйлеу тембри тийкарынан сөйлеушениң коммуникация процесіндеги туйғы-сезимлерин аңлатып келеди. Мәселен,

Ғәзеп тембри.

Булардай жаман туўысқан,
Өлгени тәуір болыпты,
Көмбей таслаң далаға,
Шоқытыңдар ғарғаға.

(«Қырық қыз» дәстаны, 104-бет)

Бул қатарларда елге душпан шаўып келгенде алты туўысқан ағасы елин жаўдан қорғамағаны ушын Гүлайымның өз ағаларына болған ғәзеби сүүретленген. Қахарманның бул сезимлерин тыңлаушыға тәсирли жеткеріу ушын жыраулар бул қатарларды ғәзеп тембри менен жырлаған. Фольклор дәретпелери аўызеки атқарылғанлығы ушын лирикалық қатарлардағы тийкаргы мазмунды тыңлаушыға жеткеріуши биринши қурал даўыс, даўыс тоны есапланады. Себеби, атқарыушылардың даўыс тоны дәстандағы ўақыялардың образлы хәм тәсирли баянланыуын тәмийинлейди. Жазба әдебиятта болса бул ўазыйпаны иркилис белгилери атқарады. Аўызеки әдебият пенен жазба әдебияттың тийкаргы паркы да мине усы жерде көзге тасланады.

Куўнақ тембр.

Қутылдық залым патшадан,
Туўдырып елге шадлықты,
Халықты қылдың абадан,
Сизлердей әдил ер болса,
Бизлердей халыққа не әрман.

(«Қырық қыз» дәстаны, 175-бет)

Бул қатарларда елдің залым патшадан қутылғанлығы сөз етилген. Бирақ, биз, буны лингвопозетика көзқарасынан талқылайтуғын болсақ, онда азатлыққа ерискен халықтың қуўаныш хәм шадлық, ғәрезсизлик ушын шүкиршилик хәм өз қахарманларына шексиз миннетдаршылық сыяқлы сезимлерин аңлай аламыз. Атап өтилген сезимлерди тыңлаушы да сезиниуі ушын жыраулар куўнақ тембрде жырлаған. Сөйлеу тембринен персонажлар тилинде орынлы пайдаланыу, баянланып атырған ўақыяның еле де жанлы, көркем хәм тәсирли болыуын тәмийинлейди.

Түскин тембр.

– Мени неге бендем дедиң тәңирим,
Отқа жанып, шықты қара көмирим,

Арысландай жан ағамнан айрылып,
Өрман менен өтер болды өмірім.

(«Қырық қыз» дәстаны, 78-бет)

Дәстанда еки бирдей туғысқан, ағасы хәм қарындасы душпан хийлесиниң қурбаны болады. Текст лингвопозтикалық жақтан анализленгенде тийкарғы дыққат тилдиң эстетикалық ўазыйпасына қаратылады. Яғный, ағасынан айырылған қыздың қапашылық халаты, оның муңлы сезимлери түскин тембр жәрдеминде атқарылғанда, тыңлаўшының сезимлерине тәсир етип, хәттеки қахарманлардың эмоциялық жағдайы тыңлаўшыларға көшип, олар да дәл усы сезимлерди өзлеринде сезине алады.

Аўызлыға сөз қылып,
Мендей муңлы нашарды,
Душпаныңа қор қылып,
Қайда бир жүрдің, жан аға?

(«Алпамыс» дәстаны, 19-бет)

Алпамыстың қарындасы Қансулыў тилинен баянланған бул қатарлар терең қайғы менен атқарылған. Қансулыў өзиниң жалғыз туғысқанын узақ сапарға қыймай, оны қушақлап жылайды. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының басым көпшилигинде батырлар жаўға атланғанда яки сапар шегип баратырғанда өз шаңарағы, ели менен хошласып, ишиндеги қыйналыў хәм сағыныш сезимлерин муң-шер қосықлары менен билдиретуғын болған. Бунда атқарыўшылар даўыс тембри имканиятларынан пайдаланған.

3. Сес күши (интенсивлиги). Әдетте, сес күши қаншелли жоқары болса, сес соншелли қатты айтылады деп көрсетиледи. Сес күши инсанның жынысына хәм жас өзгешелигине де байланыслы болып, ерлер менен ҳаяллардың, жас бала менен ересек адамлардың сес күшлери бир-биринен парықланады. Сондай-ақ, айырым адамлардың даўысы қатты жоқары болса, базылардың даўысы өлпең хәм әсте болады. А.Хайдаров «Коннотатив маънонинг фонетик воситаларда ифодаланиши» деп аталған диссертациясында фонетикалық қураллар жәрдеминде берилген коннотатив мәнилери тилдиң көркемливине хызмет етеди, бул мәни оттенкаларының суперсегмент элементлерде күшли екенлиги хәм де усы мәнилериң пайда болыўында тил сеслериниң парадигматикалық хәм синтагматикалық байланысы әхмийетли роль ойнаўы ҳаққында өз жуўмақларын береді [7:136]. Соңғы изертлеўлерде тил билиминде еркек, ҳаял хәм бала тилине тән болған сеслик қәсийетлер социоллингвистикада өз алдына үйренилип атыр.

4. Сөйлеў темпи (ырғағы). Сөйлеў темпи, тийкарынан, инсанның физиологиялық хәм эмоциялық жағдайы хәм коммуникация процесине байланыслы болады. Айырым адамлар әсте сөйлесе, базылар жүдә тез сөйлейди. А.Нурмановтың мийнетлеринде сөйлеўдин сыртқы тәрәпи сөйлеў жағдайына байланыслы болып, даўыстың түрли интонациялық модуляциясы, сес темпи, сес бояўы паралингвистикаға тийисли деген пикирлер берилген.

Қайларда, қайда көрген ғаррыңман,
Кешеги барған баланы,
Алдап-суўлап қолыңа ал.
Ғәхи тыңла, ғәхи тыңлама,
Ендигисин өзиң бил, – деп,
Жан тәслим егги шул заман.

(«Едиге» дәстаны, 26-бет)

«Едиге» дәстанынан келтирилген бул мысал үш жүз алпыс жас жасаған деп көрсетилетуғын Соппаслы Сыпыра жыраў тилинен баянланған. Бул қатарлар дәстан атқарыўшылары тәрәпинен персонаждың физиологиялық халатын хәм жас өзгешелигин есапқа алған ҳалда әсте темпте атқарылған.

Мелодика. Сөйлеўде даўыстың (тонның) жоқары-төмен көринисте толқынланыўы мелодиканы жүзеге келтиреді, мелодика болса гәптиң айтылыў мақсетине қарай түрлерин белгилеўде зәрүр қурал саналады. «Тербелис жийилиги сөйлеўде басқа акустикалық қураллар (пәт, интонация, тембр, темп сыяқлы) менен байланысқа түсип, қурамалы сести пайда етиўи де мүмкин, бундай қурамалы сеслерден болса түрли экспрессив-стистикалық мақсетлерде, әсиресе поэтикалық қатарлардағы сес түрлениўлерин пайда етиўде қолланылады» [6:25].

Сөйлеў процесинде гәптеги барлық сөзлер, олардағы буўынлар бирдей даўыс пенен айтылмайды. Олар гәптиң мазмунына қарай, сондай-ақ, сөйлеўшиниң эмоционал жағдайына қарап өзгерип турады.

– Зер көйлектің етегин илер ме екен, яр-яр,
Қәдиримди тексиз кул билер ме екен яр-яр,
Қор қылма бундай кулга султан басым,
Жанымды алсаң қайылман, пәрўардигар, яр-яр.

(«Алпамыс» дәстаны, 83-бет)

«Алпамыс» дәстанынан келтирилген бул қатарлар Алпамыстың яры Баршынның тилинен сөз етилип, ярынан айырылған Баршын Ултан кулга некеленбесинен алдын өз басын өзи жоқлап, зар жылап сынсыў айтады. Сынсыў қосықларында, көбинесе, өзи қәлемеген адамға турмысқа берилип атырған қызлардың қайғылы хәсиретлери сөз етилип, қызлар бул муңлы қосық қатарларын өзлери ойлап тапқан. Олардың музыкалылығы дәстандағы басқа қатарлардан өзгешеликке ийе болып, бунда қахарманның ишки дебдиўлери лирикалық қатарларға сийдиледи. Дәстан атқарыўшылары бул қатарларды өз мелодикасына салып жырлайды. ««Сынсыў» той мәресими қосықларында ана журт хәм шаңарағы менен хошласыў мотивлери оларды «жөкқлаў» – қайғылы қосық айтыў мәресими менен жақынластырады. Айырым изертлеўшилердиң көрсетиўинше, «Сынсыў» хәм «Жөкқлаў» ортасында генетикалық байланыс болып, екеўи де түскин жағдайда, марсия формасында атқарылады» [8:115].

Фонациялық паралингвистикалық қураллар сөйлеў процесиниң кемис орынларын толықтырады хәм қосымша мағлыўматлар береді. Олар дәстанлар тилинде хәр түрли поэтикалық хызметлерди атқарып келген:

– гәптиң мазмуны хәм мақсетин көркем баянлайды;
– қахарманлардың ишки сезимлерин лирикалық қатарларға көширип, оларға тән болған жеке қәсийетлерин образлы сүўретлейди;
– тыңлаўшының сезимлерине тәсир етип, оларда терең ой пайда етеди, күлдиреди, жылатады, эстетикалық ойлаўын қәлиплестиреди хәм әлемди өзгеше нәзер менен сезиниўди үйретеди.

Жуўмақлап айтқанда, паралингвистикалық қураллардың лингвопозтикалық әхмийетин үйрениў арқалы көркем дәрәтпе тилиниң эстетикалық ўазыйпасы биринши планға шығарылады.

Әдебиятлар

1. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. Пособие для учителя. – Москва: Просвещение, 1985. –С. 176.
2. Жеребило Т.В. Словарь лингвистических терминов. Назрань: Пилигрим, 2010. –С. 254.
3. Колшанский Г.В. Паралингвистика. – Москва: «Наука», 1974. –С. 494.

4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Сов. Энциклопедия, 1969. –С. 217.
5. Ҳақимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013. –С. 172.
6. Jamolxonov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. 271-b.
7. Ҳайдаров А. Коннотатив маънонинг фонетик воситаларда ифодаланиши. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2009. 136-б.
8. Бекжанова Б. Қорақалпоқ тўй маросими фольклорининг тарихий-этнографик хусусиятлари. Филол. фан. номз. ... дисс. – Нукус, 2020. 115-б.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада фонетик паралингвистик воситалар, унинг турлари ҳақида фикр юритилиб, қорақалпоқ қаҳрамонлик дostonларидан олинган мисоллар ёрдамида изоҳланган ва уларнинг лингвопоэтик аҳамияти очиқ берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются фонетические паралингвистические средства, их виды, поясняются на примерах из каракалпакского героического эпоса, раскрывается их лингвопоэтическое значение.

SUMMARY. The article discusses phonational paralinguistic tools, their types, explains them through examples taken from Karakalpak heroic epics, and reveals their linguopoetic significance.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ ӨЛИМ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ЭВФЕМИЗМЛЕР

А.Ж.Матжанова – таяныш докторант

Ўзбекистан Республикасы илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеу институты

Таянч сўзлар: табу, эвфемизм, ўлим, этнолингвистика, тилшунослик.

Ключевые слова: табу, эвфемизм, смерть, этнолингвистика, знание языка.

Key words: taboo, euphemism, death, ethnolinguistics, language knowledge.

Хар бир тилдин қолланыў мўмкиншилиги кең, ал оның байлығы сөз мәнісиниң пайдаланыўынан айқын көринеди. Табу ҳәм эвфемизмлерди изертлеў тил билими, тарийх, этимология, этнолингвистика, этнография ушын әҳмийетли мәселениң бири болып табылады. Буның өзи усы мәселениң зәрүрлигин ҳәм актуаллығын айқындайды. Табу ҳәм эвфемизмлер туўралы жәхән тил билиминде бир қанша илимий изертлеўлер жүргизилген. Л.А.Булаховский, А.А.Реформатский, Б.А.Ларин эвфемизмди тарийхый көзқарастан әйемги табу тийқарында үйренген. Рус тилинде эвфемизмлердиң қурал ҳәм мақсетлери менен Л.П.Крысин, В.П.Москвин, Е.П.Сеничкина шуғылланған. А.М.Кацев, Н.Ц.Босчаева, Н.Л.Саакаян, Ю.С.Баскова ҳәм Е.О.Милоенко] диссертацияларында англис ҳәм рус тиллериндеги эвфемизмлердиң қәсийетлери, Г.А.Вильданованың диссертациясында англис тили эвфемизмлериниң гендерлик тәрәплери ҳәр тәрәплеме көрсетилген. Н.А.Баскаковтың изертлеўинде эвфемизмлер жеке бир миллет, жыныс ўәкиллери (алтай хаяллары сөйлеўинде) тиллериндеги өзгешелик сыпатында үйренилген [3:162].

Ўзбек тил билиминде Н.Исмагуллаев ҳәм А.Омонтурдиевтың илимий жумысларында эвфемизм ҳәдийсеси, олардың стилистикалық қәсийетлери, шарўалар тилинде қолланыўшы эвфемизмлердиң тиллик өзгешеликлери арнаўлы изертленген. А.Омонтурдиев эвфемизмди стилистиканың изертлеў объекти ретинде кең көлемде үйренип, “Ўзбек нутқининг эвфемик асослари”, “Профессионал нутқ эвфемикаси” атлы монографияларында, “Бир сўз лугати”, “Сўз қўллаш санъати”, “Ўзбек тилининг қисқача эвфемик лугати” сыяқлы жумысларында өзбек тилиниң эвфемизм тийқарларын үйренеди. А.Маматов, З.Холманова, Х.Қодирова ҳәм Д.Рустамованың илимий жумысларында болса фразеологизмлердиң қәлиплесийине эвфемизм ҳәм дисфемизм бирликлердиң тәсири, “Бобурнома” шығармасында қолланған эвфемизмлер, авторлық эвфемизмлер ҳәм де эвфемизмлердиң метафоризациялық қәсийетлери анализ етилген.

Түркмен тилинде С.Атаев, қазақ тилинде Ә.Ахметов, тәжик тилиндеги эвфемизмлер туўралы А.Акбаров арнаўлы изертлеў жүргизген.

Ал, қарақалпақ тилинде илимпаз Е.Бердимуратов мийнетлеринде бул туўралы айтылған. Алым “Эвфемизм – заттың я қубылыстың, сондай-ақ ҳәрәкеттиң туўрыдан-туўра аталмастан, жумсартылып,

сыпайы түрде екінши сөз я сөзлер менен айтылыўы”- деп сыпатлайды [2:60].

Улыўма тил билиминде түркий тиллериндеги эвфемизм менен табуды эвфемия қубылысын алым Ә.Ахметов [4] ең дәслеп изертлеп үйренди. Алым табу менен эвфемизмди этнографиялық лексикаға жатқызады: “Хәр қандай этнографиялық лексиканың сыртында белгили бир этнографиялық түсиниклердиң туратуғыны сыяқлы табу менен эвфемизмниң сыртында да олар менен ушласып, астарласып жататуғын этнографиялық түсиниклер атап айтқанда дәстүрли исенимлер, мифлер, үрп-әдетлер салт-дәстүрлер, жәмийетте қәлиплескен тил мәдениәты менен байланыслы этикалық нормалар турады” [1:76].

Адам баласы ушын тәбийий қубылыслардың ишиндеги ең қорқынышлысы да сескендиретуғын суўығы да өлим. Сонлықтан ҳәр бир халықтың тилинде “өлим”, “өлди” деген сөзлердиң орнына сол түсиниклерди билдиретуғын дәслепкисинен бирқанша жумсартылған эвфемистлик синонимлер қолланылады. Қарақалпақ тилиндеги өлимге байланыслы тыйым сөзлердиң де өзине тән өзгешеликлери бар. Қарақалпақ тилинде “өлди” деген сөзди қаза тапты, келмеске кетти, қаўын егиўге кетти, дүньядан өтти, жаны ўзилди, шетнеди, көз жумды, қайтпас сапарға кетти, соңғы сапарға атланды, тақаны таўсылды, деми-күни питти, мәңги көз жумды, мәңги уйқыға кетти, айырылып қалды, жан тәслим қылды, аманатын тапсырды, қайтыс болды, қазаланды, о дүньялық болды, мәңгиге көз жумды, дүнья салды сыяқлы астарлы мәнили эвфемизмлер менен алмастырып қолланған. *Шетнеди* эвфемизми қарақалпақларда көбинесе жас нәрестелер қайтыс болған ўақытта қолланады.

Бундай эвфемизмлерди жасаў ушын ҳәр қандай зыялы, шешен адамның да, тилдиң де мўмкиншиликлери кең. Усының айқын дәлили ретинде қарақалпақ жазыўшылары шығармаларынан мысаллар келтиремиз. Алты ай даўамында төсек тартып жатып қалған аға султан баўыры баялып, жүреги музлап, узақ бир тыныс алды да сулыў қыздай болып доланған бул жақты дүньяның мәртебесин қыя алмастан қапталындағы перзентлерине қайта-қайта телмирип жатып, **мәңгиге көз жумды** [5:280]. Күнлердиң бир күни **деми-күни питти**, жигитлердиң ата-анасы **дүньядан қайтады** [7:65]. Жүрек аўырыўы диагнозы қойылған Нурлыбай да көп өтпей өз үйин “тәрк” етип, **келмеске кетти** [8:89]. Ақсақал,